

Ana Banić Grubišić

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
agrubisi@f.bg.ac.rs*

**Jedna drugačija gastarbajterska priča:
Romi gastarbajteri – transnacionalna manjina
u transmigraciji***

Apstrakt: U radu se razmatra višeznačnost pojma gastarbajter na primeru ekonomskih emigranata koji pripadaju romskoj populaciji. U poslednjih pola veka do danas, pripadnici romske manjine u zapadno-evropske zemlje emigrirali su zbog više faktora (ekonomski, politički i društveni razlozi) i ne postoje zvanični podaci o tačnom broju Roma koji trajno ili privremeno borave na radu u inostranstvu. Moguće je ustanoviti nekoliko kategorija Roma emigranata koji su trajno ili privremeno nastanjeni u zapadno-evropskim zemljama. To su tzv. "klasnični gastarbajteri" koji su legalnim ili ilegalnim putevima odlazili na rad u inostranstvo 60-ih ili 70-ih godina i tamo se uglavnom trajno nastanjivali, potom Romi izbeglice sa Kosova i/ili tražioci azila koji su odlazili za vreme građanskih ratova 90-ih i koji su posle potpisivanja "Sporzuma o readmisiji" vraćeni u Srbiju, i oni Romi koji predstavljaju povremene ekonomske migrante, tj. oni koji nakon liberalizacije viznog režima odlaze na tromesečni rad u inostranstvo. Uprkos tome što ove tri navedene kategorije Roma migranata karakterišu različiti razlozi za odlazak ili za povratak iz inostranstva, većinsko stanovništvo ih percipira kao jedinstvenu celinu – kao gastarbajtere. Rad je rezultat terenskih istraživanja sprovedenih u jugositočnoj Srbiji, u selu Minićevo.

Ključne reči: Romi gastarbajteri, Romi izbeglice i azilanti, privremeni rad u inostranstvu, socijalna pomoć

* Tekst je nastao kao rezultat istraživanja na projektima: "Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva" (br. 177035) koje u celosti finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS i projekta "Ni tamo ni ovde – kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije" koji finansira Ministarstvo za kulturu RS. Terensko istraživanje je obavljeno u okolini Knjaževca (selo Minićevo) tokom jula meseca 2011. godine. Istraživala je Ana Banić Grubišić sa grupom studenata III godine s Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: Milenom Golubović, Milenom Domazet, Nevenom Boroja, Aleksandrom Branković, Marinom Trajković i Draganom Konjokrad.

Uvod

Značajan deo tzv. "gastarbajterske populacije" s ovih prostora čine pripadnici nacionalnih manjina – Vlasi i Romi. Ipak, dosadašnja istraživanja koja su se bavila ekonomskim emigracijama građana iz bivše SFRJ nisu posebno razmatrala pitanja odlaska, boravka i povratka manjinskog stanovništva na "privremenom radu" u zapadnoevropskim zemljama. Veoma malo znamo o mehanizmima očuvanja/gubljenja kulturnog identiteta manjinskih populacija koje se nalaze na radu u inostranstvu, kao i o stepenu njihove kulturne adaptacije i integracije u migratornim procesima. To posebno važi za romsku nacionalnu manjinu – dok o vlaškoj emigrantskoj populaciji postoje kakvi-takvi "podaci" ili etnografski opisi njihovog života (v. Drljača 1975; Romelić i Stojanović 1989), o broju Roma gastarbajtera, uprkos činjenici da u Srbiji postoje čitava "romska" sela čiji su meštani u potrazi za zaposlenjem ili boljim životom otišli u zapadno-evropske zemlje, nema preciznih statističkih podataka niti opsežnijih saznanja o njihovom iskustvu života i rada u inostranstvu. Problem broja Roma koji su otišli da žive ili rade u inostranstvu dodatno se usložnjava ako se ima u vidu da se u emigraciji ove populacije prepliću različiti "tipovi" migratornih kretanja – legalne i ilegalne ekonomske migracije (na druži ili na kraći period), kao i migracije nastale potraživanjem azila ili kao rezultat izbegništva iz ratom i etničkim konfliktima zahvaćenih predela bivše SFRJ.

S druge strane, mediji¹, popularna kultura² i folklor (npr. brojni vicevi o "Cigi gastarbajteru") već dugi niz godina obrađuju i eksploatišu uglavnom stereotipnu predstavu o Romu gastarbajteru koga krasi "širok osmeh i zlatan zub".

Inspirisana saznanjima dobijenim pri susretima sa pripadnicima romske populacije koji su živeli (ili koji i dalje žive) u inostranstvu, u radu ću nastojati da ukažem na pitanja i probleme sa kojima se susrećemo proučavajući ili razmišljajući o romskim ekonomskim migracijama. Takođe, cilj ovog rada je problematizacija kategorije Roma emigranata koji su trajno ili privremeno nastanjeni u zapadno-evropskim zemljama i koje većinsko srpsko stanovništvo uglavnom percipira kao jedinstvenu kategoriju – kao gastarbajtere. Ovaj rad, tako, predstavlja skicu budućih/ mogućih istraživanja romske emigracije iz Srbije. Na osnovu terenskih istraživanja sprovedenih u jugoistočnoj Srbiji i dostupne (uglavnom inostrane) literature, u radu se formulišu i razrađuju pitanja

¹ Na primer, video snimci romskih gastarbajterskih proslava koji se nalaze na sajtu *Youtube*. Takođe, Internet izdanja tabloidne štampe u kojima se objavljuju reportaže o gostovanjima srpskih turbo-folk zvezda u inostranstvu često u odeljku sa komentari- ma čitalaca sadrže i rečenicu-dve o tome da se u toj i toj diskoteci okupljaju naši Romi iz Austrije ili Švajcarske.

² Na primer, filmovi Emira Kusturice.

koja mogu doprineti potpunijem razumevanju/ sagledavanju kompleksnog fenomena migracije manjinskih populacija.

Istraživanja gastarbajtera i romska ekonomska emigracija

U drugoj polovini pedesetih godina prošlog veka stanovništvo tadašnje Jugoslavije počinje da migrira u zapadno-evropske zemlje radi privremenog zaposlenja (Ivanović 2009, 25). U početku su jugoslovenske vlasti nastojale da spreče i ograniče privrednu emigraciju. Stanovništvo je stoga odlazilo ilegalno, bez putnih isprava i po preporuci rođaka ili prijatelja (Dobrivojević 2007, 90). Prema nezvaničnim procenama u zemljama zapadne Evrope se tokom 1962. godine nalazilo više od 110.000 radnika (Isto, 91), dok je u to vreme u Jugoslaviji 200.000 lica bilo nezaposleno (Isto, 93). Legalni odlazak na rad u inostranstvo omogućen je tek krajem 1963. godine – opštinski Biroi za zapošljavanje izdavali su dozvolu za odlazak jedino nezaposlenim i niskokvalifikovanim radnicima (Isto). I pored stvaranja pravnog okvira za odlazak na privremeni rad u inostranstvo, i dalje se ogroman broj migranata odlučivao na odlazak ilegalnim putem, najčešće zloupotrebom turističkih viza (npr. Dobrivojevićeva navodi da je tokom 1964. posredstvom Biroa u inostranstvu našlo posao 14.616 ljudi, a da se privatnom inicijativom zaposlilo njih 18.233). Ugovori o angažovanju jugoslovenske radne snage sklopljeni su s Austrijom, Francuskom, Švedskom 1965. godine i sa SR Nemačkom 1968. godine (v. Ivanović 2009, 26). Najviše jugoslovenskih ekonomskih emigranata boravilo je u Nemačkoj, Austriji, Francuskoj, Švajcarskoj i Švedskoj (Dobrivojević 2007, 97).

U istorijskim, sociološkim i etno-antropološkim istraživanjima tzv. gastarbajterske populacije i njihove kulture s ovih prostora (Drljača 1975; Bratić i Malešević 1982; Romelić i Stojanović 1989; Antonijević 2000; Marković 2005; Dobrivojević 2007; Ivanović 2009; Marković 2009; Dragišić 2009; Krstić 2011) uglavnom su izostala proučavanja romske ekonomske migracije. Pojava Roma u ekonomskim migracijama stanovništva s ovih prostora svedena je na konstataciju da su "verovatno bili natprosečno zastupljeni" (Marković 2009, 9).

Razlozi zašto romska ekonomska migracija predstavlja nedovoljno proučavani fenomen su višestruki. U prvom redu, nema pouzdanih informacija o broju Roma koji danas žive u Republici Srbiji, te shodno tome nedostaju i precizni podaci o broju Roma koji su napustili Srbiju u poslednjih nekoliko decenija. Rome generalno karakteriše visok stepen etničke mimikrije i njihov broj je znatno veći nego što to pokazuju zvanični popisi stanovništva. Raduški ističe da su promene prilikom deklarisanja o nacionalnosti i prelazak u drugi nacionalni korpus najviše izražene kod romske populacije (Raduški 2003, 272). Prema istoj autorki, etnička mimikrija Roma proizlazi iz diskriminacije i segregacije ko-

joj su kao stanovništvo bili izloženi, što je dalje rezultiralo voljnom asimilacijom Roma u većinsku ili neku drugu nacionalnost, "gubljenjem" ili prikrivanjem svog etničkog identiteta³ (Isto, 273). Prisutna težnja ka asimilaciji sa većinskim stanovništvom posebno je izražena kod obrazovanih ili "dobrostojećih" Roma, onih koji su uspjeli da se otrgnu iz tipičnog romskog "začaranog kruga bede i siromaštva" (o začaranom krugu romske bede vidi u Jakšić 2002). Kao ilustraciju rečenog, navešću susret sa romskim gastarbajterom u Austriji. Prilikom boravka u Beču u proleće 2011. godine, posle koncerta romske muzičke grupe *Kal* razgovarala sam sa jednim beogradskim Romom koji u Austriji živi i radi već više od dve decenije. Moj sagovornik je prilikom neobaveznog razgovora uporno isticao svoje "ne-romstvo" i naglašavao svoju pripadnost srpskom narodu. Svaki moj pokušaj da mu postavim pitanje u vezi sa životom naših Roma u Austriji, završavao se njegovim ignorisanjem i odgovorima koji su započinjali rečima "eto, mi Srbi..." Potom je razgovor skrenuo na temu provođenja slobodnog vremena, i tada mi je s velikim zadovoljstvom pričao o svom angažovanju u jednom od neformalnih bečko-srpskih sportskih udruženja gde je igrao fudbal. Da li je moj sagovornik bio romski gastarbajter ako se takvim nije izjašnjavao? Da li je etnička mimikrija Roma bila jedan od razloga koji su obeshrabрили istraživače da se pozabave romskim ekonomskim emigracijama? Ili je samoidentifikacija ondašnjih Roma, koji su otišli na rad u inostranstvo, bila, uostalom kao i kod gastarbajtera Srba (što su u određenoj meri pokazali podaci s terena), izraženi jugoslovenski identitet?

Takođe, u vezi s eničkom mimikrijom i prisvajanjem drugačijeg etničkog identiteta, trebalo bi uzeti u obzir i nedovoljno razvijenu "etničku svest" romske radne snage koja je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka odlazila na privremeni rad u inostranstvo. "Etničko buđenje" i politička mobilizacija romske manjine javlja se tek početkom devedesetih godina XX veka, najvećim delom kao rezultat zalaganja tzv. transnacionalnog Romskog društvenog pokreta.⁴ Tokom komunističkog perioda vlasti u istočno-evropskim državama

³ Ukupan broj romskog stanovništva varira od popisa do popisa – na primer, popis stanovništva iz 1948. godine beleži 52,2 hiljade pripadnika romske nacionalnosti, sledeći popis 58,8 hiljada, a popis iz 1961 samo 9,8 hiljada (Raduški 2003, 273).

⁴ Koreni transnacionalnog *Romskog društvenog pokreta* (Romani Social Movement) sežu u sedamdesete godine prošlog veka i vezuju se za osnivanje *Međunarodnog romskog kongresa* (RIC). Na prvoj konferenciji koja je održana u Londonu 1971. godine osnovano je i *Međunarodno romsko udruženje* (RIU) koje je zagovaralo pojam romske nacije i potrebu da se ustanove osnovni nacionalni simboli poput himne i zastave, kao i zahtev da se romski jezik standardizuje (v. Mirga i Georgi 2004, 11-12). Romski pokret je svojevrsan skup romskih i ne-romskih transnacionalnih organizacija, romskih aktivista, političara i intelektualaca, a sami Romi "obično nisu svesni ovih transnacionalnih organizacionih struktura reprezentacije, kao i retorike koju propagira romska elita" (McGarry 2008, 464).

zagovarale su politiku asimilacije i/ili integracije Roma (v. Barany 1994; Pogany 1999; Barany 2000b; Csepeli and Simon 2004).⁵ S jedne strane, ove države su imale paternalistički odnos spram Roma kao pripadnika socijalne klase, a s druge strane osporavale su im postojanje, tj. određenje kao posebne nacije ili etničke grupe (Pogany 1999, 160). Cilj je bio da se Romi asimiluju, modernizuju i transformišu u "korisne članove društva" (Barany 1994, 326). U to vreme dolazi do izvesnog poboljšanja životnog standarda velikog broja Roma – što se najviše ogledalo u porastu obrazovnog nivoa i nivoa zaposlenosti Roma (Isto, 327). Padom komunizma u zemljama Centralne/Srednje i Istočne Evrope menja se socio-ekonomski položaj Roma – posle 1989. godine mnogi Romi su izgubili poslove koje su radili tokom socijalizma (Barany 2000a, 81), intenzivira se antiromsko nasilje i dolazi do povećanja diskriminacije i marginalizacije Roma. Ipak, padom komunizma završava se politička i kulturna marginalizacija Roma – u većini istočnoevropskih zemalja prepoznat je njihov distinktivni etnički identitet i njihovi problemi su dobili određenu pažnju (Barany 1994, 333). Takva situacija u ranim devedesetim godinama vodila je buđenju etničke svesti Roma gde etnička identifikacija postaje okvir za političku mobilizaciju romske zajednice (McGarry 2008, 452). S tim u vezi Mičel piše – "mala ali aktivna grupa romske elite u jugoistočnoj i centralnoistočnoj Evropi započela je proces etnogeneze u cilju postavljanja romskog naroda u novi konceptualizovani prostor unutar njihovih pojedinačnih društava i na internacionalnom nivou" (Mitchell 2005, 384). Ideja vodilja Romskog pokreta jeste da Romi predstavljaju jedan narod, bez obzira na unutargrupne razlike koje među njima postoje u odnosu na geografsko područje koje naseljavaju, veroispovest, jezik, tj. dijalekat kojim govore itd. Romski aktivisti i političari zagovaraju koncept romske dijaspore indijskog porekla, i nastoje da kod Roma "razviju dijasporičnu svest" nasuprot postojanju suprotnih identitetskih zahteva u okviru različitih romskih grupa (Toninato 2009). Međutim, sam taj romski pokret do danas nije dobio šire razmere, nije se "omasovio" među "običnim" romskim stanovništvom, već je uglavnom ostao ograničen na pripadnike romske elite, romske aktiviste i političare koji zagovaraju ideju o jedinstvu Roma različitog porekla.

Dalji mogući razlozi zašto proučavanjima romske emigracije nije posvećena dovoljna pažnja jeste usmerenost, tj. organičenost istraživačkog interesa na socijalni, pravni i politički kontekst romskih migracija. U dosadašnjim istraživanjima Roma migranata, romske izbeglice i azilanti predstavljeni su kao najvažnija, ako ne i jedina, kategorija romskog migratornog stanovništva. Takav pristup romskim migracijama bio je uglavnom primenjenog karaktera, sa ci-

⁵ U bivšoj Jugoslaviji su, piše Baranji, Romi imali najbolji tretman – za razliku od drugih istočnoevropskih država, vlasti u Jugoslaviji su se zalagale pre za integraciju nego za asimilaciju Roma (Barany 2000b, 428).

ljem izrada raznih preporuka koje su najčešće naručivane od strane vladinih i nevladinih organizacija. Fokus ovih istraživanja odnosio se na primere ugrožavanja prava romske populacije, odnosno bio je u vezi sa problemima sa kojima se pojedino romsko stanovništvo i u odlasku i u povratku iz inostranstva suočavalo/susretalo (vidi npr. publikacije o readmisiji, izbeglištvu i azilu nevladine organizacije Grupa 484). Proučavanje Roma migranata u etno-antropološkoj perspektivi ne mora nužno voditi ka zanemarivanju političko-pravno-socijalnih tema i problema sa kojima se romska populacija u Srbiji i u zemljama useljenja suočava, ali je potrebno fokus istraživanja pomeriti na posmatranje, beleženje i kasnije tumačenje romskih migratornih ekonomskih strategija, svakodnevnih kulturnih praksi i ličnih narativa o iseljenju.

Romi kao transnacionalna manjina

Romi su nesumljivo jedna od najbrojnijih manjina u Evropi. Prema nekim procenama, kojima treba pristupiti s određenom zadržkom, u Evropi živi između 12 i 15 miliona Roma.⁶ Romi nisu homogena, monolitna grupa. Kao što je već ukazano, romske populacije u Evropi predstavljaju izrazito heterogenu zajednicu u odnosu na teritoriju koju naseljavaju, konfesiju koju ispovedaju, jezik/dijalekat kojim govore – npr. Balkanski Romi, Manuši, Lovari, Sinti, Kale, te se ne može reći da oni dele zajednički, kohezivni identitet. Ono što je zajedničko ovoj heterogenoj zajednici evropskih Roma jeste da u izvesnom smislu dele zajedničku istoriju diskriminacije i marginalizacije zbog toga što je "njihovo ime tradicionalno prizivalo negativne konotacije" (McGarry 2008, 449).

Kada je reč o problemu romske etnogeneze, moguće je izdvojiti dva oprečna pristupa ovom pitanju – takozvani etnički i funkcionalni narativ o romskoj etnogenezi. Etnički narativ o romskom poreklu pretpostavlja zajedničko poreklo u Indiji i istorijsku migraciju ka Zapadu koja se dogodila negde između V i XII veka. Funkcionalni ili socijalni narativ drži da Rome više karakteriše način života negoli "genetsko poreklo" (Liebich 2007, 540). Kao što je već pomenuto, namera romskih aktivista i Romskog pokreta jeste da preokrenu njihovu unutargrupnu različitost u ujedineni transnacionalni politički pokret. Međunarodne romske organizacije zbog toga nastoje da razviju dijasporičnu svest među raznolikom romskom populacijom i definišu Rome kao "transnacionalnu neteritorijalnu dijasporu indijskog porekla" (Toninato 2009, 8).⁷

⁶ Pojedini romski aktivisti i političari smatraju da u Evropi ima 15 miliona Roma, od čega tri četvrtine – oko 11 miliona žive u Istočnoj Evropi (Barany 2000a, 69).

⁷ Prisivajanje okvira dijaspore u svrhu identitetske konstrukcije pruža Romima, odnosno romskim aktivistima i intelektualcima, važan kanal za političku ekspresiju – "diskursi o dijaspori kao socijalna praksa mogu da doprinesu da nevidljive grupe Ro-

Romi su u Srbiji priznati kao nacionalna manjina 2002. godine donošenjem *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*. Prema podacima popisa iz 2002. godine u Srbiji je tada živelo 108,2 hiljade Roma, što ih je činilo trećom manjinom po veličini u republici (Raduški 2003, 274).⁸ Rome u Srbiji karakteriše izuzetno loš socio-ekonomski položaj i romsko stanovništvo suočeno je s brojnim problemima – siromaštvo, nezaposlenost, loši uslovi stanovanja, nedovoljna uključenost dece u obrazovani sistem, loša higijenska situacija itd, uz konstantnu izloženost marginalizaciji i diskriminaciji od strane većinskog stanovništva. Prema podacima poslednjeg popisa jedna petina romske populacije starije od 10 godina bila je nepismena (16,6 hiljada), dok je jedna četvrtina ove populacije bila bez školske spreme, 36% Roma je imalo nepotpuno osnovno obrazovanje, a samo 29% završenu osnovnu školu (Raduški 2003, 279). Romi se u Srbiji najviše bave zanimanjima za koja nije potrebna profesionalna stručnost – radnici na održavanju objekata i čistoće, nosači, skladišni radnici, radnici na građevini itd (Zajić 2000, 119). U *Strategiji za unapređivanje položaja Roma u RS* navodi se da je od ukupnog broja Roma u Srbiji ekonomski aktivno samo 27,2 % i da siva ekonomija predstavlja oblast u kojoj se Romi najčešće radno angažuju (Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji 2010, 25).

Romske migracije – kretanje kao kulturno nasleđe i migracije kao sudbina

U skladu sa pretpostavljenim indijskim poreklom Roma i istorijskom migracijom ka Zapadu, često možemo pročitati da je istorija Roma – istorija migracija, i da one, uz nomadizam, čine romsko kulturno nasleđe. Tako, Mirga i Georgi pišu da je deo romskog kulturnog nasleđa "njihov nedostatak vezanosti za određenu teritoriju i spremnost da se isele čak i sa mesta na kojima su generacijama bili naseljeni" (Mirga i Georgi 2004, 19). Prema ovim autorima, Romi su svuda

ma bez prava glasa dobiju javni glas" (Toninato 2009, 2). Ipak, određenje Roma kao dijaspore problematično je iz nekoliko razloga – iako romske populacije zbog toga što predstavljaju široko rasprostranjene i raštrkane grupe možemo nazvati dijasporom, njima nedostaju neke krucijalne karakteristike dijaspore kao što je snažna veza sa domovinom i svest o pripadanju dijaspori (diasporic consciousness).

⁸ Kao što je već rečeno, veruje se da statistički podaci odstupaju od njihovog stvarnog broja i da je taj broj neuporedivo veći nego što ga iskazuju zvanični popisi stanovništva – npr. pojedini demografi i romski aktivisti smatraju da se broj Roma u Srbiji kreće od 400 do 600 hiljada. Prema podacima koje su u istraživanju romskih naselja 2005. godine prikupili Jakšić i Bašić, u Srbiji je u 593 romska naselja bilo nastanjeno ukupno 201 353 Roma starosedelaca i 46 238 Roma raseljenih s Kosova (Jakšić i Bašić 2005, 43).

u Evropi izrazili sličan stav prema teritorijama na kojima žive – ona nije njihova već je oduvek pripadala "Gadžama" (ne-Romima). Korene ovakvog odnosa prema teritoriji, pomenuti autori nalaze u praksi nomadizma koja je u određenim istorijskim periodima i na određenim geografskim područjima bio "način života i strategija u odnosu na društveno odbacivanje i politike isključivanja" (Isto). I prema drugim autorima, identitet Roma se zasniva na njihovom odnosu prema teritoriji, te se smatra da "granice ili čak nacionalne države za mnoge Rome nemaju isto značenje kao i za ne-Rome" (Pogany 1999). Ovim navodnim, za sve Rome jednakim odnosom prema granici i teritoriji, naglašava se njihova Drugost, u odnosu na većinsko stanovništvo i u odnosu na ostale manjine – "istaknuti migratorni obrasci, očigledna spremnost da se krene, ostaje upadljiva karakteristika mnogih romskih zajednica danas i predstavlja aspekt romske kulture i identiteta" (Isto, 162-163). Ovo veoma rasprostranjeno mišljenje da su Romi većinom nomadi, ili da su sve do nedavno bili nomadi je pogrešno, jer je većina istočno-evropskih Roma već dugo vremena sedetarna.⁹

Određenje *nomadizma* kao životnog stila Roma predstavlja *mit*. Kako primećuje Liebič, "iako se nomadizam može razumeti na različite načine – pojedinci mogu putovati da 'zarade hleb' dok njihove porodice ostaju trajno nastanjene, zatim čitave porodice mogu da se kreću sezonski ili kontinuirano, koliko god mi rastegnuli pojam nomadizma samo je manjina Roma nomadska" (Liebič 2007, 546). Romi su, dakle, često opisivani (i u popularnoj imagini – npr. predstave o "Ciganinu lutalici" i u akademskim studijama) ne samo kao da nemaju mesto/teritoriju, već i da im nije ni stalo do mesta, da oni ne mare za mesto, da im je svejedno da li su u Engleskoj ili Urugvaju (Kabachnik 2010, 198). Kabačnik ovu uobičajenu i široko rasprostranjenu asocijaciju naziva "mitom o neteritorijalnom Ciganinu" – "the myth of the placeless Gypsy" i ističe da ovaj mit na izvestan način ima posledice na svakodnevni život i iskustvo Roma, jer "utiče i 'potpomaže' da se formiraju stavovi, akcije i javne politike koji se tiču Roma, a kojima se nastavljaju određeni oblici diskriminacije protiv njih" (Isto, 205).

Savremene migracije Roma

Savremene migracije romskih populacija od Drugog svetskog rata do danas obuhvataju nekoliko tipova migratornih kretanja koji predstavljaju rezultat različitih faktora (ekonomski, društveni i politički razlozi). Šezdesetih i se-

⁹ Baranji, na primer navodi podatak da su se u Mađarskoj i Slovačkoj Romi trajno nastanili u XIV i XV veku, i da je prema popisu iz 1893. godine od 36. 000 Roma koji su živeli u Slovačkoj, manje od 2% bilo nomadsko (Barany 1994, 324-325).

damdesetih godina veliki broj jugoslovenskih Roma odlazi na privremeni rad u inostranstvo, u periodu od 1989-90-91. godine (tzv. otvaranje granica posle pada Berlinskog zida) Romi iz siromašnijih država srednje i istočne Evrope migriraju u "prosperitetnije" evropske države, zatim devedesetih godina ogroman broj Roma kao ratne izbeglice ili azilanti odlazi put zapadne Evrope, i sporadične radne migracije iz Srbije s kraja prve decenije dvehiljaditih usled liberalizacije viznog režima.

U domaćoj i inostranoj literaturi koja obrađuje "romološka" pitanja, kao što je već rečeno, nema mnogo podataka o ekonomskim migracijama Roma. Odlazak Roma na rad u inostranstvo pominje se uglavnom uzgred i to u okviru neke druge teme. U ovom delu rada, ja ću dati jedan nepotpun pregled romske ekonomske emigracije u zemlje zapadne Evrope na osnovu dostupne literature.

Rejnier u svojoj studiji o savremenim romskim migracijama unutar Evrope naglašava da do značajnijih migracionih kretanja Roma dolazi tek posle Drugog svetskog rata (Reyniers 1995, 1). Isti autor je posebnu pažnju posvetio emigraciji jugoslovenskih Roma u zapadnu Evropu tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. Budući da Rejnier jedino o ekonomskim migracijama Roma sa prostora bivše SFRJ piše detaljnije, ostaje nejasno da li su jugoslovenski Romi činili većinu onih centralno-evropskih i istočno-evropskih Roma koji su zbog ekonomskih faktora migrirali na Zapad, ili su možda i bili u to vreme "jedini" (s obzirom da su jugoslovenske vlasti bile "blagonaklonije" kada je reč o ekonomskim emigracijama u odnosu na ostale komunističke zemlje¹⁰). Rejnier piše da se ekonomska emigracija Roma intenzivira u periodu od 60-ih godina, kada dolazi do pojačane potrebe za nekvalifikovanom radnom snagom u zapadnoj Evropi. Autor ne navodi ukupan broj Roma koji je ilegalnim ili legalnim putevima preko Biroa otišao na privremeni rad u zapadnu Evropu, osim da su ti Romi poticali iz siromašnijih delova tadašnje Jugoslavije – iz Srbije, Makedonije i Bosne i Hercegovine (Isto, 10). Rejnier izlaže romski imigrantski obrazac koji se ne razlikuje od "tipičnog" emigrantskog obrasca stanovništva/naroda SRFJ, osim, možda da su Romi pokušavali da u zapadnoj Evropi nađu zaposlenje kao muzičari ili kujundžije, ili u okviru drugih tradicionalnih romskih zanimanja/zanata (Isto). Odlazili su uglavnom mladi romski muškarci, sa namerom da se u zemlji imigracije zadrže privremeno. Potom bi im se pridruživale supruge, a deca bi ostajala kod babe i dede u Jugoslaviji. Sa parama zarađenim u inostranstvu u selu bi gradili kuće, i u Jugoslaviju bi dolazili samo o praznicima ili za vreme godišnjih odmora (Isto).

Prema ovom autoru, u drugoj polovini sedamdesetih u zapadnoevropske zemlje dolazi drugi talas romskih emigranata koji su činili bosanski Romi

¹⁰ Heršak, na primer, piše da je Jugoslavija bila jedina socijalistička zemlja koja je izvozila radnu snagu u zemlje Zapadne Evrope (Heršak 1985, 14).

(XoraXane Romi). U zapadnu Evropu "ulazili" su kroz Italiju, i potom prelazili u Francusku, Španiju, Nemačku, Norvešku i Belgiju. Xoraxane Romi nisu posedovali dozvolu boravka i ostale papire, živeli su većinom od prosjačenja ili kriminalnih aktivnosti (krađe, provale i prostitucija). Kao treći talas romske migracije ka Zapadu, Rejnier navodi masovnu migraciju Roma iz Rumunije, do koje dolazi posle pada Čaušeskuovog režima, i napominje kako je većina ovih Roma pokušavala da dođe do Nemačke (Isto, 12).

Osim što se konstatuje da se u određenom vremenskom periodu dogodila migracija većeg broja Roma, ni ostali autori ne daju detaljnije informacije o ekonomskim migracijama romskog stanovništva s ovih prostora u 60-im i 70-im godinama. Baranyi o njima piše sledeće "desetine hiljade jugoslovenskih Roma proveli su godine kao gostujući radnici u Zapadnoj Evropi – u Nemačkoj, Francuskoj i Italiji" (Barany 2000a, 83; Isto 111).

Nema pouzdanih podataka ni koliko je jugoslovenskih Roma u svojstvu ekonomskih migranata pristiglo u Austriju tokom 60-ih i 70-ih – znamo jedino da su emigranti iz Srbije pripadali grupi Vlaških Roma (Kalderaši, Gurbeti), a da su oni iz Makedonije i sa Kosova bili Muslimanski Romi – Arlije, Bugurdži (Halwachs 2005, 146).

Romi sa prostora Istočne Evrope i Balkana u Italiju emigriraju od sredine osamdesetih godina, da bi tokom devedesetih ta migracija dostigla najveće razmere¹¹. Italija je jedina zemlja u Evropskoj uniji u kojoj udeo Roma koji su došli posle 1945. godine premašuje broj Sinta koji su se u Italiji naslelili u kasnom srednjem veku (Wilson 2007). Pretpostavlja se da danas ima oko 120-150.000 Roma i Sinta koji žive u Italiji, njih 60% su italijanski državljani, a preostalih 40% čine Romi koji su u Italiju došli u skorijem periodu, iz Istočne Evrope i Balkana (Isto, 54-55). Većina tih Roma je jugoslovenskog porekla – emigrirali su iz Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, i Srbije (sa Kosovom) i stigli su u Italiju u nekoliko talasa – neki od njih pre 30 i više godina, dok su bosanski i kosovski Romi došli tokom devedesetih kao izbeglice/azilanti iz rata zahvaćenih područja (Wilson 2007).

O savremenim migracijama Roma, onima posle 1989. godine, govori se kao o "evropskom problemu" budući da su se ovi "novi" romski migranti uglavnom kretali ka zapadnoj Evropi, pre svega Nemačkoj. Stvaraju se nove marginalne populacije – budući da se u zemljama kroz koje su Romi prolazili na njihovim putovanjima formiraju predrasude i pojačavaju rasistički napadi na migrante (Barany 1994, 338-339). Romski migranti se, tako, suočavaju s istim uslovima koje su hteli da izbegnu ili da od njih pobegnu (Mirga i Georgi 2004, 20). "Evropa bez granica" je za Rome ograničeni socijalni i geografski prostor – "evropske države konstruišu prostor i okruženje u kome su određene

¹¹ Tokom 1999. godine oko 10.000 Roma sa Kosova je došlo u Italiju (Sigona 2003, 75).

kategorije subjekata mobilne, dok su drugi poput tražioca azila ili ekonomskih migranata podvrgnuti ograničenjima i zabranama" (Bancroft 2001, 154).

Romski gastarbajterski život u domaćoj etno-antropološkoj literaturi ostao je zabeležen samo u etnografskim crticama, kao uzgredni pasus, uz neku drugu temu. Jedini kratki opis života i kulture romskih gastarbajtera koji sam u toku istraživanja pronašla je o Romima iz jednog mačvanskog sela. Jelena Čvorović daje opis romskog gastarbajterskog naselja u selu Mačvanski Pričionovići. Romi iz ovog sela, koji su se tradicionalno bavili kovačkim zanatom, su tokom Titovog režima otišli za Austriju. Većina njih je u Austriji radila slabo plaćene i niskokvalifikovane poslove (kopanje grobova, čišćenje ulica, rad u fabrikama ili u cvećarama). Kada su dobili kredite od austrijskih institucija, u selu su izgradili višespratne kuće. Čvorovićeva beleži da su te kuće prazne danas – od 110 u selu, samo se u oko 25 kuća živi. Romi gastarbajteri dolaze u selo samo za praznike i posebne prilike (Čvorović 2005, 42).

Romi "gastarbajteri" iz sela Minićevo

U okviru letnje terenske prakse studenata Odeljenja za etnologiju u antropologiju, u julu mesecu 2011. godine posetili smo selo Minićevo koje se nalazi u Zaječarskom okrugu, opština Knjaževac. Minićevo je selo sa približno hiljadu stanovnika, veoma moderno i "gradski" uređeno¹². Svrha terenskog istraživanja odnosila se na prikupljanje građe o kulturnom identitetu naših radnika koji su boravili ili koji i dalje borave na privremenom radu u inostranstvu. Neke od pitanja koja su nas u ovom istraživanju interesovala su "Kako se migracija odrazila na kulturni i etnički identitet pripadnika prve, druge i treće generacije gastarbajtera?", "Na koje načine gastarbajteri održavaju vezu sa zemljom maticom?", "Koji su bili motivi za odlazak/povratak iz inostranstva?", "Koje predstave gastarbajteri imaju o sebi, o svom načinu života, o zemlji matici i o zemlji u koju su emigrirali?" itd.

Po dolasku u selo, u lokalnoj kafani pitale smo konobaricu da li u Minićevu ima gastarbajtera, kao i u kom delu sela se nalaze njihove kuće. Konobarica nam je odgovorila da ih ima, rekavši nam da se okupljaju u centru sela i da ćemo ih prepoznati po "izblajhanim kosama" – "Eno, tamo u centru se skupljaju, ispred prodavnice, oni žuti, to su vam gastarbajteri, oni Džipsi. Samo ste poranile, oni spavaju do podne". Kasnije smo saznale da u Minićevu, po-

¹² Seoska glavna ulica pre podseća na varošicu nego na selo – u Minićevu postoji nekoliko prodavnica, kafana i kafića, seoski park oko zgrade Mesne zajednice, višespratne kuće sa lepo uređenim baštama... Meštani sela su pre određenog vremena napravili i seosku deponiju za odlaganje otpada, i kupili mašine za reciklažu plastike i kartona.

red Roma "gastarbajtera", živi i nekoliko srpskih porodica "gastarbajtera povratnika" koji su svoj radni vek proveli u Francuskoj, Nemačkoj i Austriji, i u selo se vratili po penzionisanju. Čini se da je ovih drugih, srpskih gastarbajtera, prema našoj slobodnoj proceni, bilo znatno više nego romskih. Ipak, prvo (i jedino) smo bile upućene na Rome gastarbajtere. Prema našoj konobarici, gastarbajteri su bili samo i jedino Romi. Tumačenje značenja njenog odgovora ukazuje na jednu od karakteristika "gastarbajterskog identiteta". I spoljašnja i unutrašnja identifikacija gastarbajtera jeste da je on stranac. Stranac je i u zemlji u koju emigrira, a postao je stranac i u zemlji matici – gastarbajteri su "i tamo i ovde", i "ni tamo, ni ovde" – drugačije rečeno, oni su "stranac ovde, stranac tamo, kako glasi naslov dokumentarnog filma o gastarbajterima u produkciji B92, ili refren pesme folk pevača Dragana Jeftića Gagija *Ej tuđino*. Rom je isto stranac, paradigmatički kulturni Drugi. I gastarbajteri i Romi imaju kompleksan odnos prema svojoj državi, zemlji matici. Gastarbajteri se u svoju državu nikada neće vratiti, i ponekad se osećaju kao da ih je "njihova država zaboravila". Romi, s druge strane, nemaju svoju matičnu državu, osim mitske prapostojbine Indije. Kako ističe Toninato, Romi su kod kuće bilo gde, jer svoj dom dele sa ne-Romima, a opet nisu nigde kao kod kuće, jer gde god da odu oni su konstantno podsećani na svoju različitost i njihovu nesposobnost da se prilagode (Toninato 2009, 3).

U ovom delu rada prenosim tri romske "gastarbajterske" priče, koje, svaka na svoj način, opisuju život i iskustvo Roma koji su boravili/borave u inostranstvu. Ove romske emigracijske priče o odlasku i povratku nisu "uniformne" – jedni su otišli na privremeni rad, drugi su otišli na privremenu socijalnu pomoć, a treći ciklično odlaze i vraćaju se na svaka tri meseca. Ipak, većinsko stanovništvo ih, najvećim delom zbog njihove materijalne kulture, percipira kao gastarbajtere.

Želela bih da ovom prilikom napomenem da sam se pri razgovorima sa Romima emigrantima susretala s određenim poteškoćama. Naime, zajednički imenitelj/okolnosti prikupljanja ovih priča, s jedne strane, bilo je nepoverenje, odnosno neotvorenost kazivača, a s druge strane oni informanti koji su se "opustili" pričali su uglavnom o teškoj socio-ekonomskoj situaciji u kojoj se danas nalaze – da loše žive i da je pomoć koju im država daje nedovoljna, kao da su time očekivali da mi možemo nekako da im pomognemo. Takođe, njihovi odgovori na konkretna pitanja često su bili vrlo šturi, u rasponu da-nemožda (tako da se dešava da se pri sređivanju i transkripciji građe razgovor koji je trajao više od sat vremena na kraju svede na nekoliko rečenica i eventualno pola strane teksta). Pored toga, njihove priče su vrlo "konfuzne" i "teške" za praćenje, prepune su nelogičnosti – pogotovo kada je reč o datumima (na primer, otac priča da je otišao devedesetih godina, a iz kasnijeg razgovora sa njegovim sinom saznajem da je otišao 1988).

*a) Ekonomija porodične mreže –
smenjivanje na radu u inostranstvu*

Bračni par S. i N. su u Diseldorfu proveli 13 godina. U Srbiju su se vratili 2003. godine, i od tada deo porodice odlazi povremeno u Nemačku, dok je jedan deo je tamo "trajno" nastanjen. Danas muž i žena žive od socijalne pomoći i novca koji ostali članovi porodice zarade u inostranstvu – oni koji u Nemačkoj i dalje žive i oni koji u Nemačku odlaze sa turističkom vizom na tri meseca.

U Nemačku je prvo otišao muž 1990. godine, uz pomoć prijatelja. Kao razlog odlaska u inostranstvo navodi lošu ekonomsku situaciju. Kasnije mu se pridružila žena sa decom – kaže da ih je u Nemačkoj ukupno bilo četrnaestoro. Porodica je, kako sam shvatila, otišla bez dokumenata i, osim muža, niko nije radio. Od nemačke države dobijali su socijalnu pomoć. Ističu da im je u početku bilo jako teško da se snađu, jer nisu znali jezik. Muž ni danas ne zna nemački : "Deca su prvo naučila ciganski, pošto je to najlakši jezik. Nemački su posle naučili u školi, a kući smo pričali na ciganskom." Muž je radio u parku kao haus majstor: "Mučio sam se tamo i radio sedam dana u nedelji, ali bi' se opet vratio". Kaže da je Srbija njegova zemlja. Oni su pravoslavni Romi "obeležavali smo sve naše praznike, na slavu (Svetog Nikolu) nam je dolazilo trideset ljudi".

Priča da su se lepo slagali s Nemcima: "Ljudi tamo su nam davali stolove i stolice, stvari koje im ne trebaju. To smo donosili ovde u Minićevo". Njihova kuća u Minićevu arhitektonski podseća na zamak. Unutrašnjost kuće pretrpana je gipsanim statuama životinja, "fejk" kristalnim lusterima i opremljena masivnim "vintaž" nameštajem.

U kući živi nekoliko generacija. Muž se pohvalio kako on ima 48 unuka i 76 praunuka. Njihova emigracija, odnosno njihova "ekonomska strategija" po povratku u Srbiju uticala je na strukturu porodice, i to ne samo njihove "primarne" porodice, već i porodice njihove dece. Deo dece, unučadi i praunučadi žive sa S. i N. u Srbiji. Čuvaju ih (pra)baba i (pra)deda, ujaci i stričevi. Drugi deo dece, unučadi, praunučadi je u Nemačkoj. Žene njihovih sinova su u Nemačkoj. Da bih opisala način na koji funkcioniše njihovo porodično "ispomaganje" na relaciji Srbija-Nemačka preneću priču jednog od sinova ovog bračnog para.

*b) Tromesečna radna emigracija:
"kao turista ideš, radiš malo pa se vratiš"*

D. je najmlađi sin S. i N. Rođen u Srbiji 1983. godine. Za Nemačku je otišao sa 5 godina i tamo je živeo do osmog razreda osnovne škole. Ženio se četiri puta (prvi put sa 15 godina) i svaka od njegovih žena je bila određeno vreme u Nemačkoj. Sadašnja žena i njihovo dvoje dece žive u Diseldorfu, a on kako sam kaže "živi malo tam' malo ovde". U Nemačku odlazi sa turističkom vizom,

ostaje tamo tri meseca, ponovo se vraća ovde i tako u krug "kao turista ideš, radiš malo, pa se vratiš". Nije precizirao kojim poslovima se bavi kada je tamo.

O svom iskustvu povremenog života u inostranstvu kaže "tamo je drugačija priča. Znači bolje je tamo nego ovde. Ovde ipak mora da se muči čovek nešto. U Srbiji šta da se radi, nema ništa, samo da sediš." U Nemačkoj se druži sa Nemicima sa kojima je išao u školu i sa srpskim Romima – "ima puno Cigana u Nemačkoj, ima cela ulica (misli na Minićevo) i svi su bili tamo".

O boravku njegove porodice i šire familije u Nemačkoj kaže: "Od '88, '89, '90, '91, znači svi smo bili tamo, znači cela familija razumeš, iz Minićevo, iz Knjaževac, iz Svrljig, iz Bor, svi su bili tamo".

Kada je u Srbiji čuva/vaspitava decu njegovog brata koji je u Nemačkoj. Njegov brat u Nemačkoj "čuva" njegovu decu i ženu. U razgovoru s ovom porodicom bilo mi je veoma konfuzno da "pohvatam" ko je sa kim u kakvom srodstvu, koja su čija deca, ko je bio u Nemačkoj, ko bi trebalo da u nju ide, ko je rođen "tamo", a ko "ovde".

Termin "transmigracija" iz podnaslova ovog rada čini mi se da najbolje opisuje životni stil i iskustvo ove romske migrantske porodice – "oni se kreću tamo-vamo između barem dva mesta na kojima se odvija njihova egzistencija u dve različite države" (Marković 2009, 9).

*c) Socijalna pomoć kao oblik rada:
"Pa nismo radili, sve na socijalnom smo bili.
Od to socijalno smo kupili kuću."*

Bračni par I. i K. su u Nemačkoj proveli 17 godina. Muž i žena su se sa decom, koja su rođena u SFRJ, vratili u Srbiju 2003. godine. Sin i ćerka koji su rođeni u Nemačkoj ostali su da žive tamo. Specifičnost njihove emigracije ogleda se u tome što u inostranstvo nisu otišli na privremeni rad – već na *privremenu socijalnu pomoć*.

U Nemačku, grad Ratingen koji se nalazi u blizini Diseldorfa, otišli su 1986. godine. Otišli su porodično sa maloletnom decom (imaju petoro dece). Najmlađi sin i ćerka su rođeni u Nemačkoj. Razlog njihovog odlaska bila je teška ekonomska situacija, siromaštvo, kao i činjenica da su bili radnici bez kvalifikacija: "Kako narod da ne ide u inostranstvo? Mora, muka ga natera. Otišli smo od nemanje, nismo imali. Znači od moranje, od muku. Ja sam pre 17 godina živela u jednu staru kućicu gore, dve sobe sam imala. To nije tvrdi materijal, to bilo blato ta kuća. Ja sam morala da stvorim nešto za moju decu. Šta da stvorim na motiku? Ovde li ću da stvorim? Nemamo školu, nemamo ništa završeno, šta ću da radim? Da ideš da radiš na motiku, da bereš višnje, to je to, drugo nema. Zato smo otišli." Rođaci su im pomogli da se u početku snađu u Nemačkoj, a kasnije su i oni sami pomagali drugima da se isele i da se prilagode u novoj sredini. Ka-

žu da su im svi rođaci bili u Nemačkoj – neki su ostali tamo da žive, a neki su se vratili. "Mi smo otišli, ja sam pozvala brata, onaj došao, pozvao sestru, onaj prijatelja, onaj drugara, i svi smo bili tu na jednom mestu".

Bračni par u Nemačkoj nije radio, već su, kako sami kažu, živeli od socijalne pomoći: "Kad se upiše na socijalno, dobiješ i stan, sve besplatno, imaš i struju i vodu sve besplatno. Ne plaćaš stan, ne plaćaš struju, ne plaćaš ništa. To ti oni tamo odbijaju... kol'ko treba da se odbije. Mi nismo plaćali ništa. I dobro primanje (socijalnu pomoć) smo imali, na osnovu ovo primanje što imamo ovde, to nema šta da kupiš". Ušteđevinu stečenu u Nemačkoj iskoristili su za kupovinu i opremanje kuće u Srbiji.

Nisu savladali nemački jezik. Nisu se družili sa Nemcima, već samo sa rođacima (Romima) koji su došli iz Srbije. Ipak, naglašavaju da su u Nemačkoj bili bolje tretirani nego u Srbiji: "bolje poštovanje smo imali, sve. Ne samo mi, nego svi. I Hrvati, Makedonci, i Muslimani, i Srbi... mnogo smo bili cenjeni, znači ne prema nacionalnosti, svako je imao dobro poštovanje tamo. Tamo je bolja kultura, da ti ja kažem, bolja kultura, bolji život, bolje sve".

U Srbiji takođe žive od socijalne pomoći: "tamo (u Nemačkoj) sve veće primanje, ovde šta primamo? Jedan član prima po četiri hiljade, četiri i po... Sad su, kažu, podigli. Mene su odbacili tri meseca, ne primam ništa. I ne znam, pravo da vam kažem, šta će da budu ta primanja, svi kažu da će da bude oko šest 'iljada, odjednom".

Navedene priče o emigraciji dve romske porodice iz sela Minićevo sadrže dve važne zajedničke karakteristike – porodice su uglavnom živеле od socijalne pomoći (u prvoj porodici za njih četrnaestoro radio je samo otac) i u Srbiju su se vratili 2003. godine. Iako ispitanici tokom razgovora nisu pomenuli zbog čega su se vratili, u Nemačku su otišli ilegalno, a razlog njihovog povratka u Srbiju bio je najverovatnije povezan sa *Sporazumom o readmisiji*. Naime, SCG se prijemom u Savet Evrope 2003. godine obavezala da će rešiti pitanje lica koja ilegalno borave u zemljama Evropske unije.¹³ Najveći broj povratni-

¹³ Od 1996. godine do 2007. godine zaključeno je petnaest međudržavnih sporazuma o readmisiji sa sedamnaest zemalja (Nemačkom, Švedskom, Danskom, Italijom, Belgijom, Holandijom, Luksemburgom, Austrijom, Slovačkom, Bugarskom, Francuskom, Mađarskom i Slovenijom Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom, Švajcarskom i Kanadom). *Sporazum između Republike Srbije i Evropske zajednice o readmisiji lica koja nezakonito borave* potpisan je u septembru 2007. godine (Zakon o potvrđivanju sporazuma između Republike Srbije i Evropske zajednice o readmisiji lica koja nezakonito borave Službeni glasnik br. 103/07)

ka u procesu readmisije čine Romi – više od 70% ukupnog broja "prisilnih" povratnika u Srbiju iz zemalja EU su lica romske nacionalnosti (Strategija reintegracije povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji 2009). Nisam saznala da li je povratak ovih romskih porodica iz Nemačke bio dobrovoljan ili prisilan, ali budući da su tamo živeli od socijalne pomoći i da im je, kako su sami rekli, većina predmeta i nameštaja koje su imali u kućama poklonjena (Nemci su im davali ono što njima više nije bilo potrebno)¹⁴, vrlo je moguće da su se vratili na taj način. Da li su otišli kao tražioci ekonomskog azila ni to nisam saznala. Sam način njihovog povratka nije u stvari toliko ni bitan, koliko činjenica da njihov "gastarbajterski identitet" ne proizlazi iz ekonomije, odnosno iz "privremenog rada u inostranstvu" već iz unapred konstruisane materijalne kulture gastarbajtera. Primer "gastarbajterskog života" ovih romskih porodica ukazuje na višeznačnost pojma gastarbajter i neosnovanost "uzimanja" materijalne kulture kao okosnice spoljašnje identifikacije gastarbajtera. Njihove kuće sa kipovima životinja i "fejk" kristalnim lusterima možda jesu, na neki način i na prvi pogled, "statusni simboli" (v. Bratić-Malešević 1982), ali je pitanje koliko su oni pokazatelj ulaganja nastalih teškim radom u inostranstvu.

Završna reč

U zapadnoevropskim zemljama trajno ili privremeno boravi nekoliko kategorija Roma emigranata s ovih prostora – ekonomski emigranti koji su u potrazi za poslom otišli u inostranstvo 60-ih ili 70-ih godina, Romi izbeglice i/ili tražioci azila koji su odlazili za vreme 90-ih, i oni Romi koji predstavljaju povremene ekonomske migrante, tj. koji odlaze na tromesečni rad u inostranstvo.

Pitanje/problem na koje nije odgovoreno u ovom kratkom radu i koje bi trebalo rasvetliti u nekim budućim istraživanjima jeste na koji način romske migracije utiču na oblikovanje kulturnog identiteta Roma, posebno u svetlu savremenog jačanja transnacionalnog Romskog pokreta i pokušaja formiranja panetničkog romskog identiteta. Kakvog intenziteta i kvaliteta je svakodnevna interakcija emigranata Roma sa Balkana i pripadnika romskih populacija "stariosedelaca" koje žive u zemljama useljenja (s iberijskim Kale-ima u Španiji, Sintima u Nemačkoj, Austriji i Italiji ili Manušima u Francuskoj)? Ova pitanja čine se važna, pogotovo što su pojedini istraživači već ukazali da savremene

¹⁴ Na ulicama Subotice petkom uveče je moguće videti kolone vozila sa austrijskim i nemačkim tablicama koja prenose polovne tepihe, stolice, fotelje... Ta se roba potom prodaje subotom ujutru na buvljaku u Bujanj potoku. Prodavci su Romi koji žive u Austriji i Nemačkoj.

romske migracije doprinose daljoj "podeli" romske populacije.¹⁵ Da li u današnje vreme zapadnoevropski Romi nastoje da se distanciraju od romskih migranata sa Balkana i istočne Evrope? Kakvo je iskustvo Roma ekonomskih emigranata starije generacije po tom pitanju?

I kao najvažnije, gde je "nestala" ta nemalena zajednica naših Roma u inostranstvu? Da li se ona pretopila u jugoslovenska/srpska udruženja i organizacije? Ili je možda bolje postaviti pitanje da li je ta "zajednica" ikada i formirana? Zbog toga, ukoliko je to moguće, bilo bi korisno i na "terenu" ispitati da li uopšte postoje romska "zavičajna" udruženja u zemljama u koje je romsko stanovništvo sa prostora bivše SFRJ imigriralo, i ako postoje, kakva im je uloga u "očuvanju" kulturnog identiteta migranata?

Literatura

- Antonijević, Dragana. 2000. "'Svatovac' i glamurozna venčanja—svadbeni fenomeni u severoistočnoj Srbiji". U *Životni ciklus. Referati bugarsko-srpskog naučnog skupa 12-16. juni 2000.* София: Етнографски институт с музей при БАН. Београд: Етнографски институт SANU. Београд, 251-264.
- Bancroft, Angus. 2001. Closed Spaces, Restricted Places: Marginalisation of Roma in Europe. *Space & Polity* 5 (2): 145-157.
- Barany, Zoltan. 1994. Living on the Edge: The East European Roma in Postcommunist Politics and Societies. *Slavic Review* 53 (2): 321-344.
- Barany, Zoltan. 2000a. The Socio-economic Impact of Regime Change in Eastern Europe: Gypsy Marginality in the 1990s. *East European Politics & Societies* 15 (1): 64-113.
- Barany, Zoltan. 2000b. Politics and the Roma in state-socialist Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies* 33: 421-437.
- Bratić, Dobrila i Malešević, Miroslava. 1982. Kuća kao statusni simbol. *Etnološke sveske* IV: 301-309.
- Csepeli, György and Simon, Dávid. 2004. Construction of Roma identity in Eastern and Central Europe: perception and self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (1): 129-150.
- Čvorović, Jelena. 2005. Gypsy Ethnic Socialization in Serbia. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIII: 35-48.
- Dobrivojević, Ivana. 2007. U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državaljana u zemlje zapadne Evrope 1960-1977. *Istorija 20. veka* 2: 89-100.
- Dragišić, Petar, 2009. Jugoslovenski ekonomski migranti u Austriji od početka 60-ih godina do raspada Jugoslavije. *Tokovi istorije* 1-2: 55-64.
- Drlijača, Dušan. 1975. Selo Ljubičevac u Dunavskom Ključu. *Razvitak* 4-5: 51-57.

¹⁵ Baranji, na primer, piše o tome kako srednja klasa Roma u Poljskoj romske izbeglice i ekonomske migrante poreklom sa Balkana smatra preprekom ka njihovoj sopstvenoj integraciji. (Barany 2000a, 86).

- Halwachs, Dieter. 2005. Roma and Romani in Austria. *Romani Studies* 15 (1): 145-196.
- Heršak, Emil. 1985. Poslijeratna migracijska perspektiva Evrope. *Migracijske teme. Časopis za istraživanje migracija i narodnosti* 1 (1): 5-20.
- Ivanović, Vladimir. 2009. Zaključivanje sporazuma o angažovanju jugoslovenske radne snage sa SR Nemačkom. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 25-40.
- Jakšić, Božidar i Bašić, Goran. 2005. *Umetnost preživljavanja – gde i kako žive Romi u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Jakšić, Božidar. 2002. Romi između diskriminacije i integracije – društvene promene i položaj Roma. *Filozofija i društvo* 19-20: 333-355.
- Kabachnik, Peter. 2010. England or Uruguay? The persistence of place and the myth of the placeless Gypsy. *Area* 42 (2): 198-207.
- Krstić, Marija. 2011. Dijaspóra i radnici na privremenom radu u inostranstvu: osnovni pojmovi. *Etnoantropološki problemi* 6 (2): 295-318.
- Liebich, Andre. 2007. Roma Nation? Competing Narratives of Nationhood. *Nationalism and Ethnic Politics* 13:539-554.
- Marković, Predrag. 2005. Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia. *Istorija* 20. veka 2: 145-162.
- Marković, Predrag. 2009. Izgubljeni u transmigraciji? Srpski gastarbajteri između svetova. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 7-24.
- McGarry, Aidan. 2008. Ethnic Group Identity and the Roma Social Movement: Transnational Organizing Structures of Representation. *Nationalities Papers* 36 (3): 449-470.
- Mirga, Andzej i Georgi, Nicholae. 2004. "Romi u XXI veku". U *Romi – od zaboravljene manjine do manjine u usponu*, ur. Đorđević, D., 11-41. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Mitchell, Jennifer. 2005. Negotiating Identity Politics: Emerging Roma Ethnogenesis in the Post Socialistic States of South Eastern and Central Eastern Europe. *Polish Sociological Review* 4 (152): 383-395.
- Pogany, Istvan. 1999. Accommodating an Emergent National Identity: The Roma of Central and Eastern Europe. *International Journal on Minority and Group Rights* 6: 149-167.
- Raduški, Nada. 2003. Socio-demografske i etničke osobenosti Roma u Srbiji. *Sociološki pregled* 37 (3-4): 271-284.
- Reyniers, Alain. 1995. Gypsy populations and their movements within Central and Eastern Europe and towards some OECD countries. *International Migration and labour Market Policies Occasional Papers* 1: 1-38.
- Romelić, Živka i Stojanović, Marko. 1989. Neki elementi kulture gastarbajtera đerdapskih naselja. *Etnološke sveske* X: 197-202.
- Sigona, Nando. 2003. How Can a 'Nomad' be a 'Refugee'? Kosovo. Roma and Labeling Policy in Italy. *Sociology* 37 (1): 69-79.
- Toninato, Paola. 2009. The Making of Gypsy Diasporas. *Translocations: Migration and Social Change* 5 (1): 1-19.
- Wilson, Rita. 2007. Locating the Other: Antonio Tabucchi's Narratives of Cultural Identities. *Culture, Theory & Critique* 48 (1): 51-69.

Zajić, Gradimir. 2000. "Položaj i perspektive Roma na tržištu rada". U *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, ur. Macura. M, 117-126. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Ana Banić Grubišić
Institute of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

A Different Guest Worker Story: Roma Guest Workers –
a Transnational Minority in Transmigration

The paper considers the ambiguity of the term 'guest worker', based on the example of economic migrants who belong to the Roma population. Over the last fifty years, members of the Roma minority have migrated to Western European countries for different reasons (economic, political and social reasons), and there is no official data on the precise number of Roma who have migrated abroad, whether permanently or temporarily. It is possible to establish a number of categories of Roma immigrants who reside permanently or temporarily in Western European countries. These are: the so-called "classic guest workers" who, through legal or illegal means went to work abroad in the 60's and 70's, and mostly settled permanently in the host countries; Roma refugees from Kosovo and/or asylum seekers who left the country during the wars in the 90's, and who were returned to Serbia after the signing of the Re-admission treaty; and those Roma who represent occasional economic migrants: people who, after Serbia was put on the white Schengen list (the liberalization of the visa policy for citizens of Serbia), spend three months at a time working abroad. Even though these three categories of Roma workers have different reasons for migrating from and returning to Serbia, the majority of the population perceives them as a unified, distinct whole – as guest workers. The paper is the result of fieldwork conducted in South-Eastern Serbia, in the village of Minicevo.

Key words: Roma guest workers, Roma refugees and asylum seekers, temporary labor abroad, welfare.

Une histoire différente de gasterbeiters: Roms gasterbeiters –
minorité transnationale en transmigration

Dans cet article c'est la polysémie du concept de *gastarbeiter* qui est étudiée, et cela sur l'exemple des émigrants économiques appartenant à la

population rom. Depuis un demi-siècle et jusqu'à nos jours, les membres de la minorité rom émigrent dans les pays occidentaux pour plusieurs raisons (économiques, politiques et sociales) mais il n'y a pas de données officielles sur le nombre exact de Roms travaillant temporairement ou durablement à l'étranger. Il est possible d'établir plusieurs catégories de Roms émigrants. Ce sont d'abord les "gastarbeiters classiques" qui par des voies légales ou clandestines partaient travailler à l'étranger dans les années 60 ou 70 et s'y installaient durablement la plupart du temps. Ce sont ensuite les Roms réfugiés du Kosovo et/ou demandeurs d'asile qui partaient au cours des guerres civiles des années 90, rapatriés en Serbie après la signature du Protocole de réadmission; enfin, les Roms émigrants économiques périodiques, ceux qui, depuis la libéralisation du régime des visas pour les citoyens de Serbie, s'en vont travailler à l'étranger pendant trois mois. En dépit du fait que les trois catégories de Roms émigrants évoquées ont été poussées par des raisons différentes de partir à l'étranger ou d'en revenir, la population majoritaire les perçoit comme une unité indissociable – celle des gastarbeiters. L'article est le résultat des recherches de terrain menées en Serbie du Sud-Est, au village Minićevo.

Mots clés: Roms gastarbeiters, Roms réfugiés et demandeurs d'asile, travail temporaire à l'étranger, aide sociale, transmigration

Primljeno: 28.11.2011.

Prihvaćeno: 03.12.2011.